

УДК 599 (477)

Нариси про рідкісні види степових ссавців для нового видання Червоної книги України ¹

Олександр Кондратенко, Ігор Загороднюк, Микола Товпинець

Нариси про рідкісні види степових ссавців для нового видання Червоної книги України. — Кондратенко О., Загороднюк І., Товпинець М. — Наведено нариси про п'ять рідкісних і вразливих видів ссавців, що входять до степового фауністичного ядра і рекомендуються авторами до включення у нове (третє) видання «Червоної книги України».

Ключові слова: рідкісні види, раритетна фауна, Червона книга України.

Sketches about rare species of steppe mammals for new edition of the Red Data Book of Ukraine. — Kondratenko O., Zagorodniuk I., Tovpinets M. — Brief descriptions of five rare and vulnerable species of mammals, that present a steppe faunal core and are recommended by authors for new (3rd) edition of the Red Data Book of Ukraine are given.

Key words: rare species, rarity fauna, Red Data Book of Ukraine.

Вступ

Основою цієї публікації стали доробки колег щодо потреб надання природоохоронного статусу рідкісним видам ссавців зі степового фауністичного ядра, опис якого викладено окремою працею (Загороднюк, 1999). Ця активність відбувалася 2004 року у зв'язку із початком підготовки нового (третього) видання «Червоної книги України» і закінчилася 1 вересня 2004 року, коли за графіком до Національної комісії з питань ведення «Червоної книги України» було здано остаточні версії текстів.

Загалом авторами підготовлено 16 видових нарисів, у тому числі для нових для «Червоної книги» видів. Серед них було 6 видів, до опису яких було залучено О. Кондратенка. У наведеній нижче таблиці представлено фрагмент електронної таблиці, яку розсилали потенційним авторам нарисів, а саме ту її частину, яка стосується участі О. Кондратенка, з відповідними коментарями щодо авторства і ступеню розробки рукописів (табл. 1).

Представлені тут нариси підготовлено авторами за схемою, рекомендованою Комісією з питань ведення Червоної книги України. Загалом ця схема відповідає схемі попереднього видання ЧКУ і включає, окрім назви виду, дев'ять рубрик: таксономічна характеристика; статус; поширення; місця перебування; чисельність; причини зміни чисельності; особливості біології; розмноження у неволі; заходи охорони; джерела інформації. Обсяг кожного нарису у середньому становить близько 2,5 тисяч знаків (підрозрахунок без бібліографії).

Згідно із запропонованим Комісією стилем написання нарисів, бібліографічні посилання на оригінальні праці в тексті не подаються, і посилання на літературу було представлено окремим списком в кінці нарису, що без змін відтворено і тут. Варто підкреслити, що описи чотирьох з п'яти представлених тут видів у форматі ЧКУ робляться вперше. В їх основу покладено нариси, представлені авторами у «Працях Теріологічної школи» (випуск 2): «Ссавці України під охороною Бернської конвенції» (1999).

¹ Статтю підготовлено на основі архівних матеріалів, що збереглися у І. Загороднюка і які було передано до Національної комісії з питань ведення «Червоної книги України» восени 2004 р. — *Прим. ред.*

Таблиця 1. Фрагмент таблиці з переліком видів для нового видання «Червоної книги України» (2007)

Вид	Автори	Примітка упорядника
<i>Hemiechinus auritus</i>	їжак вухатий Кондратенко О.	Також є пізніша публікація О. Кондратенка з О. Джос (2004) про цей вид на Луганщині (див. розділ «Теріологічні замітки» у цьому виданні).
<i>Spermophilus pygmaeus</i>	ховрах малий Кондратенко О., Товпинець М.	В архівах є лише перелік деяких знахідок. М. Товпинець тексту не має також. Перелік доповнено і оформлено як статтю (Загороднюк, Кондратенко, 2006).
<i>Sicista strandi</i>	мишівка донська Кондратенко О.	Нарис підготовлено за вказаним авторством і відіслано до Комісії 1.09.2004; текст наводиться без змін.
<i>Sicista severtzovi</i>	мишівка темна Кондратенко О.	Нарис підготовлено спільно з І. Загороднюком і відіслано до Комісії 1.09.2004; текст наводиться без змін.
<i>Ellobius tancrei</i>	«сліпачок» звичайний Кондратенко О., Товпинець М.	Нарис виявлено в архівах і наведено без змін, проте автори відносять українські популяції <i>Ellobius</i> до <i>E. talpinus</i> , а не <i>E. tancrei</i> , як це пропонується упорядниками Червоної книги (автор: «zoolog»).
<i>Lagurus lagurus</i>	строкатка степова І. Загороднюк, О. Кондратенко	Нарис підготовлено за вказаним авторством і відіслано до Комісії 1.09.2004; текст наводиться без змін.

Їжак вухатий¹ — *Hemiechinus auritus* Gmelin, 1770

Таксономічна характеристика. Ряд Мідицеподібні (Комахоїдні) — Soriciformes (Insectivora). Родина Їжаків — Erinaceidae. Один з 4–6 видів роду; єдиний вид роду у фауні України, що відноситься до номінативного підроду.

Статус. І категорія (згідно з попереднім виданням — III категорія).

Поширення. Знахідки виду відомі з Луганської та Донецької обл., також можливі знахідки у східних та південно-східних районах Запорізької обл., на межі з Донеччиною. Сучасний ареал охоплює степи, напівпустелі та пустелі Євразії (схід Передкавказзя, Закавказзя, Середня, Центральна та Передня Азія, Казахстан та Індія) та Північну Африку.

Місця перебування. Степові місцини, особливо ділянки псамофітного степу на борвих терасах, деградовані пасовища, схили ярів та крейдянні відслонення.

Чисельність. Не встановлено. За останні 20 років відомо лише одна достовірна знахідка в балці «Плоска», що в околицях м. Луганськ, та по одній неперевірених знахідці у Луганській та Запорізькій (окол. заповідника «Кам'яні Могили») областях. Ймовірно, чисельність виду в Україні не перевищує кілька десятків екземпляр.

Причини зміни чисельності. Деградація типових місць перебування, засадження останніх ділянок псамофітного степу монокультурами сосни, конкурентні відносини та витіснення в східному напрямку з боку їжака білочеревого. В меншій мірі — наявність ворогів (пугач, лисиці, куни та бродячі собаки).

Особливості біології. Веде переважно нічний спосіб життя, але може бути активним і в день. В якості житла використовує нори, купи хмизу чи бур'яну. Як тимчасові схованки може використовувати ямки в землі, щілини серед каміння, скирти, тощо. При зниженні температури повітря стає малорухомим. Наприкінці жовтня — на початку листопаду залягає в сплячку, яка триває майже до другої половини березня. Парування відбувається в квітні. Тривалість вагітності і кількість виводків для Української частини ареалу точно не встановлено. У виводку буває 3–8 малят. Статевозрілими стають після року.

¹ У файлі з архіву О. Кондратенка авторами значаться «О. Кондратенко, В. Крижанівський», у документах від Комісії з питань ведення ЧКУ — тільки «О. Кондратенко» (табл. 1); імовірно, участь В. Крижанівського тільки припускалася, і Валентин Іванович цей рукопис не бачив. — Прим. ред.

Розмноження у неволі. Зловлені вагітні самиці народжували та вигодовували малят в неволі. У зоопарках (зокрема, у Київському зоопарку з 1989 р.) вухаті їжаки зі східних частин ареалу добре розмножуються і щорічно народжують малят.

Заходи охорони. Вид охороняється згідно чинного законодавства. Охорона в Луганському та Українському степовому природних заповідників не дозволила зберегти вид на їх теренах. Необхідно проведення додаткових теренових досліджень виду в Україні, розведення в неволі та випуск у мало порушені місця колишнього і сучасного мешкання.

Джерела інформації. Аверин, Штамм, 1927; Голіцинський, 1929; Абеленцев, Підоплічко, 1956; Модін, 1956; Крыжановский, Жежерин, 1979; Крижанівський, 1994; Сиренко, Мартынов, 1998; Загороднюк та ін., 1999; Кондратенко, Джос, 2004.

Мишівка донська — *Sicista strandi* Formosov, 1931

Таксономічна характеристика. Ряд Мишоподібні — Muriformes (Rodentia). Родина Мишівкові — Sminthidae. Один з 13 видів роду, один з 4 видів роду у фауні України. В Україні мешкає номінативна форма, яку до останнього часу розглядали як підвид мишівки лісової, *S. betulina* Pallas, 1779.

Статус. III категорія (у попередньому виданні вид відсутній).

Поширення. В межах України зустрічається у східних областях, від Самарського бору на Дніпропетровщині (тут видовий статус вимагає перевірки) до східних кордонів України. Достовірні знахідки відомі з заповідників «Стрільцівський степ» та «Провальський степ». За межами України відомий з Передкавказзя та Курської обл. Російської Федерації.

Місця перебування. Цілинні ділянки різнотравно-типчакowo-ковилових, типчакowo-ковилових, лучних степів, схили ярів, галявини байрачних лісів, зарості степових чагарників.

Чисельність. Відносно висока порівняно з іншими видами роду. В угрупованнях дрібних ссавців на заповідних ділянках Луганщини зазвичай складає до 1 % від чисельності всіх інших мікромамалій.

Причини зміни чисельності. Руйнування степових та байрачно-лісових ценозів внаслідок надмірного випасу худоби, розорювання цілини, вирубування байрачних лісів та весняно-літніх палів степової рослинності, фрагментація популяцій.

Особливості біології. Характерний мешканець степових ценозів та узлісь байрачних лісів. Добре лазить по гілках степових чагарників. Живиться переважно комахами, ягодами, плодами і насінням степових рослин. Має виразну сутінкову активність; селиться в норах, зимосплячий. Плодить 1–2 рази на рік по 3–5 малят.

Розмноження у неволі. Розмноження в неволі не досліджено. Легко утримується в неволі, проте дані про розмноження відсутні.

Заходи охорони. Вид охороняється згідно з чинним законодавством. Охороняється у складі заповідних степових угруповань на територіях степових відділень Луганського природного заповідника. Ефективна охорона може бути досягнута лише при суттєвому розширенні площі заповідних ділянок та створенні нових заповідних територій.

Джерела інформації: Модін, 1956; Sokolov et al., 1987; Селюніна, 1994; Павлинов та ін., 1995; Громов, 1995; Соколов та ін., 1989; Загороднюк, Кондратенко, 2000; Загороднюк, Кондратенко, 2002.

Мишівка темна — *Sicista severtzovi* Ognev, 1935

Таксономічна характеристика. Ряд Мишоподібні — Muriformes (Rodentia). Родина Мишівкові — Sminthidae. Один з 13 видів роду, один з 4 видів роду у фауні України. Підвиди не розрізняють; вид описано з суміжних регіонів Російської Федерації у ранзі підвиду мишівки темної *S. subtilis*.

Статус. Вразливий (категорія II). У широкому розумінні вид (як підвид *Sicista subtilis* s. l.) внесено до II видання «Червоної книги України» (1994) з категорією III («рідкісний») і Додатку 2 до Бернської конвенції.

Поширення. Відомий в Україні за знахідками зі Стрільцівського степу. Ареал, за попередніми даними, обмежений із заходу Дніпром, з півдня — Ореллю та Сіверським Дінцем. За межами України відомий за знахідками у Центральному Чорнозем'ї та Подон'ї.

Місця перебування. Цілинні ділянки різнотравно-типчакково-ковилових і лучних степів, схили ярів і приозерних улоговин, узлісся байрачних лісів, зарості степових чагарників, іноді — перелогові землі та посіви багаторічних трав.

Чисельність. Низька, частка виду в населенні мікромамалій не перевищує 0,1 %, а у більшості регіонів відомий за одиничними випадковими знахідками.

Причини зміни чисельності. Руйнування степових ценозів внаслідок розорювання та надмірного випасу худоби, весняно-літні пали степової рослинності на сіножатах, фрагментація популяцій.

Особливості біології. Жорстко приурочений до непорушених цілинних ценозів. Живиться переважно комахами, ягодами, плодами, насінням степових рослин. Норовий вид з виразною сутінковою активністю; зимосплячий. Плодить 1–2 рази на рік по 3–5 малят.

Розмноження у неволі. Розмноження в неволі не досліджено, проте утримання в неволі нескладне.

Заходи охорони. Вид визнаний нещодавно і дотепер не потрапив до жодного охоронного списку. Практична охорона здійснюється шляхом охорони степових ценозів на заповідних територіях Луганщини. Ефективна охорона може бути досягнута лише при суттєвому розширенні площі існуючих заповідних ділянок.

Джерела інформації: Соколов та ін., 1986; Sokolov et al., 1987; Павлинов та ін., 1995; Громов, 1995; Ковальская, Федорович, 1997; Загороднюк, Кондратенко, 1999; Загороднюк, Кондратенко, 2000; Ковальская та ін., 2000; Загороднюк, Кондратенко, 2002.

Сліпушок звичайний — *Ellobius talpinus* Pallas, 1770

Таксономічна характеристика. Ряд Мишоподібні — Muriformes (Rodentia). Родина Норицеві — Arvicolidae. Один з 4–5 видів роду. Єдиний представник свого роду у фауні України, що представлений підвидом *E. t. tanaiticus* (Zubko, 1940).

Статус. II категорія (за попереднім виданням не мав охоронного статусу).

Поширення¹. На більшій частині колишнього ареалу в межах південної частини Лівобережної України вид зник. Зараз українська частина ареалу виду представлена двома відокремленими ділянками: східна частина Луганської обл. та Рівнинний Крим з передгір'ями Кримських гір. Однак і в цих місцях має місце інтенсивна фрагментація ареалу. За межами України вид зустрічається в степах Передкавказзя, Калмикії, Нижнього Поволжя, Татарстану, півдня Уралу та Зауралля, передалтайських районів, майже всього Казахстану, а також у горах та передгір'ях Середньої Азії, Монголії та півночі Китаю.

Місця перебування. Цілинні ділянки різнотравно-злакових і псамофітних степів, лісосмуги та, в деякій мірі, агроценози (Крим).

Чисельність. Чисельність сліпушків ніколи не була високою, проте протягом останніх десятиріч відбувається суттєве скорочення ареалу та чисельності виду. На Луганщині може мешкати не більше 1–1,5 тис. особин². Для Криму ця цифра може бути в 3–4 рази більша.

¹ Докладний опис поширення і оцінок відносної чисельності цього виду гризунів наведено у спеціальній публікації О. Кондратенко зі співавт. (2003).

² У серпні 2006 р. нове потужне поселення (у кілька сот, а може і тисяч особин на площі 2–3 тис. га) виявлено і досліджено І. Загороднюком спільно з М. Русіним і В. Морозом (Луганський природний

Причини зміни чисельності. Руйнація степових ценозів внаслідок розорювання і надмірного випасу худоби, заміна ділянок псамофітного степу на борових терасах річок на суцільні масиви монокультурних насаджень сосни, фрагментація популяцій.

Особливості біології. Типово степовий вид. Гризун невеликих розмірів, що своєю будовою пристосований до підземного, риучого способу життя. Живиться переважно рослинною їжею, як підземними, так і надземними частинами рослин. Активні переважно вночі та зранку. Типова зимова сплячка для цього виду не характерна, проте взимку, як і літню посуху, активність сліпушка помітно знижена. Період гону і терміни вагітності в українській частині ареалу не досліджені. Самиця на рік може плодити 3–4 рази по 2–5 малят.

Розмноження у неволі. Не досліджено. Через підземний спосіб життя розмноження у неволі може бути дуже ускладненим, але утримання нескладне, і зловлені в природі тварини добре живуть в умовах віварію.

Заходи охорони. Повинні бути узгоджені з причинами зміни чисельності та ареалу. Номінативно вид охороняється на територіях об'єктів природно-заповідного фонду Луганської обл. (ландшафтний заказник місцевого значення «Шарів кут») та АР Крим, але ефективна охорона може бути досягнута лише при збільшенні кількості й площі степових заповідних ділянок та збереженні типових біотопів. На території Луганської обл. треба заборонити нові насадження сосни на ділянках псамофітного степу в Станично-Луганському р-ні.

Джерела інформації: Сокур, 1960; Издебский, 1965; Сахно, 1971, 1978; Якименко, 1984; Емельянов та ін., 1987; Алексеев и др., 1990; Товпинец, 1994; Громов, Ербаева, 1995; Павлинов та ін., 1995; Кондратенко, Загороднюк, 1999; Дулицкий, 2001; Кондратенко та ін., 2003.

Строкатка степова — *Lagurus lagurus* Pallas, 1773

Таксономічна характеристика. Ряд Мишоподібні — Muriformes (Rodentia). Родина Норицеві — Arvicolidae. Єдиний вид роду у фауні України та світу загалом. В Україні мешкає підвид *L. l. occidentalis*.

Статус. II категорія (за попереднім виданням не мав охоронного статусу).

Поширення¹. Східна частина України в межах степової та лісостепової зон. Ареал виду інтенсивно скорочується із заходу; на теренах Придніпровської низовини вид, ймовірно, зник. За межами України поширений на схід до Єнісею.

Місця перебування. Цілинні ділянки різнотравно-типчачово-ковилових, різнотравно-ковилових, полиново-злакових і лучних степів, зарості степових чагарників, перелогові землі, посіви багаторічних трав та сіножаті.

Чисельність. На початку ХХ ст. входив у перелік найбільш масових шкідників ланів. Зараз чисельність дуже низька, і звичайно складає до 0,6 % від інших видів дрібних ссавців; у живленні сов становить 1–5 % жертв.

Причини зміни чисельності. Руйнація степових ценозів внаслідок розорювання і надмірного випасу худоби, боротьба із «шкідливими гризунами» протягом 30–80-х років ХХ ст., весняно-літні пали степової рослинності на сіножатях, фрагментація популяцій.

Особливості біології. Характерний мешканець степу, що інколи зустрічається на посівах багаторічних трав. Живиться переважно вегетативними частинами трав'янистих рослин. Землерий, що риє розгалужені нори; має переважно сутінкову активність, але взимку активний і вдень. Плодить до 6 разів на рік звичайно по 5–7 малят.

заповідник) у новому місці Луганщини — на території покинутого військового полігону в околицях с. Трьохізбенка, що розташований на піщаній арені на лівобережжі Сіверського Дінця.

¹ Докладний опис поширення і оцінок відносної чисельності цього виду гризунів наведено у спеціальній публікації О. Кондратенко зі співавт. (2003).

Розмноження у неволі. Утримання нескладне і зловлені в природі вагітні самиці звичайно родять без ускладнень. Розмножуються при утриманні в віваріях.

Заходи охорони. Повинні бути узгоджені з причинами зміни чисельності та ареалу. Вид охороняється згідно з чинним законодавством. Охороняється на територіях об'єктів природно-заповідного фонду Луганської, Донецької та Харківської обл. Ефективна охорона може бути досягнута лише при збільшенні кількості та площі степових заповідних ділянок.

Джерела інформації: Мигулін, 1938; Сокур, 1960; Громов, Ербаева, 1995; Емельянов та ін., 1987; Марочкина, 1987; Павлинов та ін., 1995; Загороднюк, 1999; Кондратенко, Загороднюк, 1999; Зоря, 2001; Кондратенко та ін., 2003.

Література

- Абеленцев В. І., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora // Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1 (Ссавці), випуск 1. — С. 70–228.
- Аверин В. Г., Штамм М. Г. О нахождении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Gmel.) на Украине // Труды Харьковского товариства дослідників природи. — 1927. — Том 50, випуск 2. — С. 51–53.
- Алексеев А. Ф., Дулицкий А. И., Арутьян Л. С., Евстафьев И. Л., Чирный В. И. Еще раз о степном участке Карадага // Экология мелких млекопитающих в заповедниках Украины. — Киев: Ин-т зоологии АН УССР, 1990. — С. 36–40. — (Препринт № 90.21).
- Голциньский В. Вухатий їжак (*Hemiechinus auritus* Gmel.) в околицях Маріуполя // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1929. — Ч. 7. — С. 27–28
- Громов И. М. Сем. тушканчиковые — Dipodidae Fischer, 1817 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 186–239.
- Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — Санкт-Петербург, 1995. — 525 с.
- Дулицкий А. И. Биоразнообразие Крыма. Млекопитающие. История, состояние, охрана, перспективы. — Симферополь: СОНАТ, 2001. — С. 104–105.
- Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (Cricetidae, Rodentia) фауны Украины // Хомяковые фауны Украины (часть 1). — Киев: Ин-т зоологии АН УССР, 1987. — С. 3–18. — (Препринт № 87.6).
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І., Кондратенко О. Аловида «бернських» видів гризунів // Ссавці України під охороною Бернської конвенції / Під ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — С. 192–197. — (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
- Загороднюк І. В., Кондратенко О. В. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз // Вестник зоології. — 2000. — Suppl. 15. — С. 101–107.
- Загороднюк І., Кондратенко О. Біотопна диференціація видів як основа підтримання високого рівня видового різноманіття фауни // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002. — № 30. — С. 106–118.
- Загороднюк І., Кондратенко О. Сучасне поширення і стан популяцій ховрахів (*Spermophilus*) на сході України // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 211–214. — (Серія: Праці Теріологічної школи, випуск 7).
- Загороднюк І., Кондратенко О., Боровик Є. Види комахоїдних — кандидати до Бернських списків // Ссавці України під охороною Бернської конвенції / За ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — С. 179–181. — (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
- Зоря А. В. Степная пеструшка в Украине: прежние и современные данные о численности вида // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 5. — С. 102.
- Издебский В. М. Грызуны Нижнего Приднепровья (фауна, экология, практическое значение): Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Херсон, 1965. — С. 17–18.
- Ковальская Ю. М., Тихонов И. А., Тихонова Г. Н. и др. Новые точки находок хромосомных форм мышовок группы *subtilis* и описание *Sicista severtzovi cimlanica* subsp. n. (Mammalia, Rodentia) из среднего течения Дона // Зоологический журнал. — 2000. — Том 79, № 8. — С. 954–964.
- Ковальская Ю. М., Федорович Е. Ю. К распространению хромосомных форм степной мышовки *Sicista subtilis* (Rodentia, Dipodoidea) // Зоологический журнал. — 1997. — Том 76, № 12. — С. 1430–1433.

- Кондратенко О., Загороднюк І. Степові гризуни як кандидати до Бернських списків // Савці України під охороною Бернської конвенції / Під ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — С. 185–191. — (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
- Кондратенко О. В., Джос О. А. Нова знахідка вухатого їжака (*Hemiechinus auritus*) на теренах Східної України // Вестник зоології. — 2004. — Том 38, № 5. — С. 84.
- Кондратенко О. В., Кузнецов В. Л., Золотухіна С. І. Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-приазовських степах // Заповідна справа в Україні. — 2003. — Том 9, випуск 2. — С. 30–33.
- Крыжановский В. И., Жежерин В. П. Редкие птицы и звери Украины и их охрана. — Киев, 1979.
- Крижанівський В. І. Їжак вухатий // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енциклопедія, 1994. — С. 372.
- Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины // Хомяковые фауны Украины (Часть 3). — Киев: Ин-т зоол. АН УССР, 1987. — С. 3–6. — (Препринт № 8.87).
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Модін Г. В. Замітка про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрілецькому степу // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — Київ, 1956. — № 27. — С. 154–159.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Часть 1: Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 32).
- Сахно І. І. Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщині // Вестник зоології. — 1971. — № 5. — С. 65–69.
- Сахно І. І. Матеріали к екології слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестник зоології. — 1978. — № 1. — С. 74–76.
- Селюніна З. В. Мишівка степова // Червона книга України. Тваринний світ / За ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія, 1994. — С. 391.
- Сиренко В. А., Мартынов В. В. Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (Пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие. Аннотированный список видов) // Труды филиала Укр. степн. прир. зап-ка «Каменные могилы». Юбилейный сборник 1997. — Киев: Фитосоцицентр, 1998. — Вып. 1. — С. 63–82.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. Изменчивость кариотипа степной мышовки (*Sicista subtilis* Pallas) и обоснование видовой самостоятельности *S. severtzovi* // Зоологический журнал. — 1986. — Том 65, выпуск 11. — С. 1684–1692.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. О видовой самостоятельности мышовки Штранда (Rodentia: Dipodidae) // Зоологический журнал. — 1989. — Том 68, выпуск 10. — С. 95–106.
- Сокур І. Т. Савці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держзучпедвид., 1960. — 211 с.
- Товтинец Н. Н. Особенности распространения и биотопической приуроченности обыкновенной слепушонки в Крыму // Вестник зоології. — 1993. — Том 27, № 4. — С. 56–58.
- Якименко Л. В. Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. tancrei* Blasius) слепушонок // Вопросы изменчивости и зоогеографии млекопитающих. — Владивосток: БПИ, 1984. — С. 76–102.
- Sokolov V. E., Kovalskaya Y. M., Baskevich M. I. Review of karyological research and the problems of systematics in the genus *Sicista* (Zapodidae, Rodentia, Mammalia) // Folia Zoologica. — 1987. — Vol. 36, № 1. — P. 35–44.